

УДК 1 (091)

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ МЕНТАЛЬНОСТІ

Т.І. Чаркіна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри наглядно-профілактичної діяльності (Національний університет цивільного захисту України)

Вивчення методологічних підходів до розвитку та розуміння історичних процесів – важлива проблема сьогодення. Світ змінюється дуже швидко, а разом з ним змінюються і ракурси вивчення історії. Сучасна наука зорієнтована на аналіз та реконструкцію різноманітних аспектів життя людини, соціальних груп та суспільств минулого; на сприйняття ними світу, норм повсякденного життя, стереотипів, соціальної та культурної поведінки.

Дослідження розкриває проблеми ментальності та методології її дослідження. Визначено поняття «ментальність» у поглядах дослідників різних періодів, підходи до розуміння поняття; окреслено напрями та підходи, за якими здійснюються дослідження ментальності; показано значення ментальності та її вивчення для історичного пізнання.

Вивчення ментальності, методологічних підходів дослідження розширює соціокультурний потенціал історичної науки. Це дозволяє вивчати історичні події комплексно, беручи до уваги всі фактори розвитку суспільства. Методологічні підходи дозволяють розглядати проблему з різних точок зору, щоб дати об'єктивну оцінку історичним фактам. Їх вивчення та аналіз є важливим і перспективним розвитком та збагаченням сучасного наукового знання.

Ключові слова: методологія, історична антропологія, ментальність, менталітет, історичне пізнання.

Постановка проблеми. У другій половині ХХ століття широкого розмаху набув історико-антропологічний підхід. Головним об'єктом дослідження історичної антропології стала людина, а не окремі історичні події. Стрижнем такого підходу стала історія ментальностей. Акцент дослідників змістився від вивчення історії подій – до вивчення людської особистості.

Постановка проблеми методологічних досліджень ментальності є досить важливою для розвитку соціально-гуманітарних наук, адже вивчення різних підходів дає можливості для комплексного вивчення суспільних явищ.

Актуальність теми обумовлена розвитком та активізацією наукових досліджень в області історичного пізнання, його переорієнтацією з «макро»- на «мікроісторію». Адже засвоєння соціальної реальності істориками здійснюється не тільки шляхом додавання нових елементів, а й вивченням, аналізом та поглибленням попередніх надбань.

Аналіз актуальних досліджень. Література з проблем ментальності дуже репрезентативна. Вивчали проблему такі дослідники: М.А. Бердяєв, В.С. Соловйов, Л.П. Лосський, Г.П. Федотов, Л.П. Карсавін, В.В. Зеньковський та ін. Дослідження істориків різних поколінь школи «Анналів»: Л. Февра і М. Блока; істориків культури, науки, мистецтва Й. Хейзинги, Ж.-П. Вернана, П. Франкастеля, Е. Панофскі, Ж.Ле Гоффа, Р. Мандру, Ж. Дюби та інших є зразками розкриття ментальності різних епох і соціальних верств. У сучасній українській філософії методологічні аспекти ментальності проаналізовано у працях Т. Гетало, О. Красовської, Н. Михайловської, М.-Л. А.Чепи, А Шведової та ін.

Мета дослідження полягає у вивченні методології досліджень ментальності. **Завдання:** визначити поняття «ментальність» у поглядах дослідників різних періодів; окреслити основні методологічні підходи, за якими здійснюються дослідження ментальності.

Виклад основного матеріалу. У науковий обіг слово «ментальність» введено Е. Дюркгеймом, який визначив її як «колективне несвідоме». Термін «менталітет» вперше вжив у 1906 році французький етнограф і соціолог М. Мосс, племінник і учень Е. Дюркгейма, розуміючи його як «образ думок». Термін «ментальність» вживав і Л. Леві-Брюль на початку ХХ століття, він намагався виділити види ментальності, аналізував примітивні етнокультури.

Термін «ментальний» у перекладі з англійської мови спрощено як «розумовий». Термін «mentality» тлумачиться як «mental capacity», а саме розумова здатність або як «mental power» – розумова сила або «activity mind» – діяльнісний дух, розум, пам'ять.

Уявлення про ментальність розроблялось в історичних науках, особливо в історичній антропології і «новій історичній науці», яку було закладено французькими вченими школи «Анналів». Духовна атмосфера цього періоду характеризується відмовою від європоцентризму і монолінійного прогресистського бачення історії.

Французька історична школа заклала основи соціально-історичного вивчення ментальності, використавши аналіз ментальності для вираження сутності сторін визначених історичних явищ. Вивчення культурних змін з урахуванням менталітету широко використовується її авторами для опису історичних процесів.

У історичне дослідження поняття «ментальність» було введено у 50-х роках ХХ століття К. Дюбі і Р. Манру, яке стало ключовим у історичній антропології. Історики школи «Анналів» наголошували, що предмет історичного дослідження – людина у суспільстві і для всебічного її розуміння необхідний «ментальний інструментарій», який окреслили у своїх працях. Наукові студії М. Блока, Ф. Броделя та ін. зорієнтовані на дослідження історико-антропологічних аспектів соціально-економічних процесів минулого таких об'єктів: держави та соціуми Середземномор'я другої половини ХІV століття, глобальні трансформації, які виникли при генезі та становленні капіталізму, історичні шляхи розвитку французького суспільства.

Досліджуючи менталітет як соціально-культурний феномен, дослідники школи «Анналів» звертались до масових явищ: думок, почуттів, настроїв людей визначних історичних періодів. Зазначимо, що у французькій літературі відрізняються особливості прояву менталітету, який ототожнюється з поняттями «уявлення», «почуттєве», «символічне», «система цінностей», «ідеологія» тощо. Дослідники ментальних феноменів дають неоднозначні визначення поняттям: «уявлення», «несвідоме», «установки», «поведінка».

При вивченні менталітету деякі дослідники вживали термін *habitus*, яким визначають це поняття. Так, О. Шпенглер у праці «Середньовічна культура і місто у новій історичній науці» писав: «Я застосовую це важливе для фізіогноміки поняття до великих організмів історії і говорю про *habitus* індійської, єгипетської, античної культури, історії або духовності. Смутне відчуття цього було закладено вже у понятті стилю і ми його тільки пояснюємо і поглиблюємо, коли говоримо про релігійний, духовний, політичний, соціальний стиль культури, взагалі про стиль душі. Цей *habitus* свідомого буття, розповсюджується у окремих людей на умонастрій, думки, жести, вчинки, у існуванні цілих культур охоплює всю сукупність життєвих проявів вищого порядку [2, с. 169].

Французький соціолог П. Бурдьє вважав, що *habitus* – це когнітивні і мотиваційні системи; продукт історичних умов. Він є об'єктивним – відрізняється від індивіда, знаходиться поза ним. Але може бути і суб'єктивним у свідомості індивіда, у цьому значенні є невід'ємною частиною соціальної дії.

У російськомовній літературі поняття менталітету запозичене із західної філософської думки, використовується для характеристики національних особливостей народів, культури.

А.Я. Гуревич визначив ментальність як тип культури. Головними завданнями історика вважав проникнення у таємниці менталітету, що давало можливість наблизитися до рівня свідомості людини, а відповідно і до «смислу» її соціальної поведінки [1, с. 26].

У праці «Середньовічна культура» А.Я. Гуревич характеризував ментальність середньовічної людини. Ракурс дослідження автора було спрямовано в сторону вивчення культури (звичаї, психологічні устої, моделі поведінки). Вивчення слова, ритуалу, жесту, символів дали можливість відкрити інше Середньовіччя з точки зору антропології та етнології.

А.Я. Гуревич вважав ідентичними «ментальність» і «менталітет»: «це відносно цілісна сукупність думок, вірувань, навичок духу, яка створює картину світу і скріплює єдність культурної традиції або будь-якої спільності» [2, с. 238].

З 60-х років ХХ століття розпочинається формування наукового підходу до проблем ментальності. Започаткування цього підходу пов'язане з роботами Л. Леві-Брюля.

Слідом за Л. Леві-Брюлем, німецький вчений Е. Кассіерер виділяв зміст менталітету, але висунув власні види менталітету в залежності від природного середовища. Згодом, Г. Телленбах розглядав ментальність як сукупність безсвідомих та невідрефлексованих способів поведінки. Для вивчення особливостей менталітету все більш активно почав застосовуватися структурний аналіз. Так, за Ф. Граусом ментальність – це діючі структуровані системи, які окреслюють всередині спільноти дії та думки людини.

Прихильники цивілізаційної методології (М. Вебер, А. Тойнбі, О. Шпенглер, Н.Я. Данилевський, К.Н. Леонт'єв, П.А. Сорокін та ін.) вивчали ментальність виходячи з теорії культурно-історичних типів. Культурно-історичні типи – це історично сформовані спільноти, які займають певну територію і мають свої характерні особливості культурного і соціального розвитку. Такий підхід дав можливість глибше зрозуміти і зафіксувати особливості розвитку народів; велика роль при цьому надавалась духовно-моральному та інтелектуальному факторам.

Так, Жак Ле Гофф вважав, що історія ментальностей це історія на перехресті... Історія ментальностей – це історія уповільнення. Вчорашні уявлення уживаються у ній з фрагментами давньої магічної свідомості. Кардинальне завдання – розгадати той зв'язок, швидше духовний, ніж логічний, у якому перебувають ті уламки минулих світів. Інша проблема – зрозуміти, яким чином, ця мішанина передається із покоління в покоління. Лінійні концепції еволюції тут не підходять [5, с. 34].

Отже, цивілізаційний підхід передбачає з'ясування універсальних рис, що відрізняють менталітет однієї нації від іншої та зорієнтований на пізнання історії суспільства із врахуванням специфіки країн та регіонів. Цей підхід дозволяє виявити і конститутивну роль ментальності стосовно певних культурно-історичних типів.

Вивчаючи культурно-історичні типи М. Вебер зазначав, що в основі всякої етики, завжди знаходиться традиційність, святість віддання, збереження способів ведення торгівлі і господарства в тому вигляді, як вони прийшли до нас від предків [1, с. 222].

Л. Февр у маніфесті школи «Нових Аналів» також підкреслював, що мисленнєві звички і установки, навички сприйняття і емоційного життя унаслідуються людьми від минулих поколінь без ясного їх усвідомлення. Автор називав «свідомістю» весь цей блок, генеруючи імпульси, які формують історію і саму людину. Ментальність уявляється Л. Февром не як біологічно укорінена константа поведінки, а як історично складена структура, яка визначає думки, почуття, поведінку людей, їх цінності і «жести» [7].

Важливим етапом у розвитку концепції ментальності стали праці французького історика Ж. Лефевра, який ввів поняття про «колективну ментальність». Він вивчав поведінку «революційних натовпів». Ж. Лефевр показав, що за ідеолого-політичною «подією» історією приховується її глибинне джерело, в якому переплітаються політичні і соціальні моменти. Колективна та індивідуальна ментальності для Ж. Лефевра – це біологічно обумовлені константи.

У багатьох історичних реконструкціях ментальність уявляється як причина «відставання» або «опору» змінам в соціополітичній та ідеологічній сферах. Ментальні структури одночасно є прогресивною основою і перешкодою для історичного розвитку.

Е. Фром у праці «Втеча від свободи» розробив модель взаємодії соціальних, економічних і психологічних факторів, яка передбачає

наявність між ними системи подвійного зв'язку. Всі соціально-економічні і політико-ідеологічні мотиви активності людей, мають шанс на успіх в історії лише за умови їх «резонансу» з соціопсихологічною аурую, у якій вони діють [8].

У формаційному підході (К. Маркс, Ф. Енгельс) особлива роль відведена конфліктам при формуванні менталітету. Ментальність розглядається під кутом зору становлення і зміни способу виробництва, соціальних революцій, переворотів. Вирішальне значення у поясненні історичних явищ відводиться об'єктивним, позаособистісним факторам, а людині, як основному суб'єкту історії – відводиться другорядна роль. Людина постає гвинтиком потужного об'єктивного механізму. Людське, особистісне ігнорувалось у змісті історичного процесу, а разом з ним психологічні, духовні чинники.

«Нова історична наука» запропонувала широкий спектр теоретичних і методологічних орієнтацій – від марксистів (П. Вілар, Ж.-П. Вернан, М. Вовель) і вчених, на яких мали вплив ідеї Маркса (Ж. Дюбі, Ф. Бродель, Е. Лабрусс, Р. Мандру) до істориків, які не відчували його впливу (Ф. Арієс, А. Дюпрон). Загальними рисами для нових напрямів є: деідеологізації знання, воно знаходиться поза ідеологічними системами, вивчення таємних пластів суспільної свідомості, які пов'язані з повсякденним життям людини, її життєвими орієнтаціями.

На думку М. Вовеля, поняття «структури» як загальної системи відносин у суспільстві, охоплює усі рівні соціальної дійсності – «від підвалу до горища», що зробило її одним з компонентів методології істориків ментальностей. З вивченням історії ментальностей відбувся перехід від понять «монолітний час історичних подій» і хронологічних таблиць до поняття «спектр соціального часу», який включає в себе часову плинність, час стабільних соціально-економічних утворень, структур та час великих змін «нервового» часу подій, – при цьому переході увага вчених була зосереджена на часах змін та переворотів. Саме на цьому рівні вивчається історія ментальностей, бо вони відрізняються

стабільністю і тільки зміни роблять їх більш помітними при вивченні великих відрізків історії.

Синергетичний підхід до вивчення менталітету дозволяє розкрити самоорганізаційні механізми його формування і розвитку. Його започаткував німецький вчений Г. Хакен. Міждисциплінарний потенціал такого підходу допомагає розкрити додаткові причинні залежності у походженні еволюції психіки, інтелекту, культури, ментальності, вивчити динаміку індивідуальної і суспільної свідомості. Механізми формування ментальності відносяться до спонтанного створення і збереження складних систем, які знаходяться у стані стійкої нерівноваги з середовищем. За допомогою підходу можна описувати життя складних систем, явища сомоорганізації, спонтанне виникнення структур. Він дозволяє розглянути проблему – від цілого до деталей, а не навпаки – від деталей до цілого, розуміти і описувати особливості самоорганізації системи, що важливо при вивченні людини, культурних, соціальних, економічних систем.

Ментальність це соціальний феномен. Тому під час його вивчення необхідно включати емоційний і ціннісний аспекти життя різних соціальних груп, а також їхню духовну специфіку. Тобто ментальність поєднує у собі характеристики психологічної і непсихологічної (культурної і соціальної).

Дослідження ментальності здійснюється у різних напрямках. У соціально-філософському аспекті як «склад характеру», «склад душі народу», «духовний склад», «національний тип», «духовний тип людини», «склад людської душі». Дослідники А. Ф. Лосєв и П. А. Флоренський розглядали феномен менталітету у взаємозв'язку з проблемами мови. Ф. Бродель визначав менталітет, як систему соціокультурних установок.

Ментальність розглядається дослідниками як біологічне природне, як підсвідоме, як соціальне, культурне, що сформоване у процесі виховання.

Так, емоційне життя людини представлено у роботі Й. Хейзинги

«Осінь Середньовіччя». Автор розкривав ментальність людини через духовне життя. Великої уваги надавав нормам етикету і моральній поведінці, вивчав структуру людського буття від «верхів» і «низів» – до матеріального і духовного.

А.Л. Ястребицька у праці «Середньовічна культура і місто у новій історичній науці» надавала особливого значення самоідентифікації індивіда, яка вказувала на його соціальну значущість.

Виділимо підходи щодо вивчення ментальності: а) національно-культурний; кожна національна культура – це результат діяльності національної ментальності, так як національна культура не існує без національного менталітету; б) соціальний; різним соціальним категоріям відповідають різні типи ментальності. У цьому відношенні йдеться не про рівень інтелектуального розвитку, а про визначені показники культурно-семантичної адекватності: розуміння і усвідомлення себе соціальним суб'єктом у якості носія культурних характеристик, зорієнтованість у соціокультурному просторі та ін.; в) логічний; це спосіб соціальної легалізації типу логічного мислення. Коли спосіб мислення є загально-прийнятим і загальнообов'язковим. Специфіка психологічного мислення щодо дій і взаємозв'язків суб'єктів з культурою говорить про логічну семантику менталітету.

Висновки та перспективи досліджень. Відтворення поглядів, уявлень, цінностей і емоційних установок людей минулого – важливий крок у пізнанні історії. Вивчення методологічних підходів дослідження ментальності розширює соціокультурний потенціал історичної науки. Методологічні підходи дозволяють розглядати проблему з різних точок зору, щоб дати об'єктивну оцінку історичним фактам, подіям. Їх вивчення та аналіз є важливим і перспективним розвитком та збагаченням сучасного історичного знання.

Пошуки цілісного осмислення історичного процесу далекі до завершення. Але істина народжується у співставленні різних підходів і поглядів на історію суспільства, на що і спрямуємо подальші дослідження.

Література

1. Вебер М. Избранное. Образ общества : (Сборник работ) / Вебер М. – М.: Юрист, 1994. – 702 с.
2. Гетало Т.Є. Онтологія ментальності: філософсько-культурологічний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.04 / Гетало Т.Є. – Х., 1999.- 13 с.
3. Гуревич А.Я. От истории ментальностей к историческому синтезу / Гуревич А.Я. // Споры о главном. – М, 1993. – С.26
4. Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа «Анналов» / Гуревич А.Я. Рос. АН, Ин-т всеобщей истории. – М. : Индрик, 1993. – 328с.
5. Дильтей В. наброски к критике исторического разума / Дильтей В. // Вопросы философии. – 1988. – № 4. – С. 135-152.
6. Карсавин Л. П. Философия истории : [монография] / Л. П. Карсавин. – М. : АСТ, 2007. – 510 с.
7. Ле Гофф Ж. Другое Средневековье. Время, труд и культура Запада. / Ле Гофф Ж. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2000. – 327с.
8. Ревель Ж. История и социальные науки во Франции. На примере эволюции школы «Анналов» / Ревель Ж. // Новая и новейшая история. – 1998. – №5. – С. 77-101.
9. Февр Л. Бои за историю / Февр Л. // Сб. статей / Пер. А.А. Бобовича.- М.: Наука, 1991. – 629с.
10. Фромм Е. Втеча від свободи: Пер з англ. / Фромм Е. / Заг. ред. П.С. Гуревича. – М.: Прогрес, 1989. – 272 с.
11. Чепань М.-Л.А. Етнопсихологічний дискурс глобалізації: Монографія / М.-Л.А. Чепань. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 103с.

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ ИССЛЕДОВАНИЙ
МЕНТАЛЬНОСТИ**

Т.И. Чаркина

Изучение методологических подходов к развитию и пониманию исторического процесса – важная проблема современности. Мир изменяется очень быстро, а вместе с ним изменяются и направления изучения истории. Современная наука сориентирована на анализ и реконструкцию различных аспектов жизни человека, социальных групп и сообществ прошлого; на восприятие ими мира, норм повседневной жизни, стереотипов, социального и культурного поведения.

Исследование раскрывает проблемы ментальности и методологии ее изучения. Определено понятие «ментальность» во взглядах авторов разных периодов, подходы к пониманию ментальности; очерчены направления и подходы исследований ментальности; показано значение ментальности и ее изучения для исторического познания.

Изучение ментальности, методологических подходов исследования расширяет социокультурный потенциал исторической науки. Это позволяет изучать исторические события комплексно, брать во внимание все факторы развития общества. Методологические

подходы позволяют рассмотреть проблему с разных точек зрения, чтобы дать объективную оценку историческим фактам. Их изучение и анализ – важное и перспективное обогащение современного научного знания.

Ключевые слова: методология, историческая антропология, ментальность, менталитет, историческое познание.

METHODOLOGICAL APPROACHES OF MENTALITY RESEARCHES.

T.I. Charkina

A study of methodological approaches to development and understanding of historical processes is an important issue of our time. The world is changing rapidly, and perspectives of the study of history are changing with it. Modern science is focused on the analysis and reconstruction of various aspects of human life, social groups and societies of the past; their perception of the world, the norms of everyday life, stereotypes, social and cultural behavior.

The research reveals the problems of mentality and methodology of its analysis. There has been defined the concept of "mentality" according to the views of historians from different periods, classified the approaches to understanding concepts; identified the areas and approaches that govern the conduct of the mentality research; shown the value of mentality and its study for historical knowledge.

The study of mentality, methodological approaches of researches extends the socio-cultural potential of historical science. This allows us to study historical events comprehensively, taking into account all the factors in the development of society. Methodological approaches allow considering the problem from different points of view in order to give an objective assessment of historical facts. Their research and analysis is an important and promising development and enrichment of modern scientific knowledge.

Keywords: methodology, historical anthropology, mindset, mentality, historical knowledge.